

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 94(477)"185/192":070.482(477.41):[37.091.2:2-535
DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-33-99-107>

Зінаїда Священко

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: szv09@meta.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5845-3115>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/B-5144-2019>

Церковна преса Київської єпархії про навчання церковного співу у другій половині XIX – на початку XX століття

Анотація. Мета – аналіз публікацій про навчання церковного співу у церковній пресі другої половини XIX – початку XX століття («Церковно-приходская школа» (з 1906 року «Западно-Русская начальная школа»), «Киевские епархиальные ведомости», «Руководство для сельских пастырей»). **Методологія дослідження** – джерелознавчий аналіз, методи класифікації і критики джерел, їх ідентифікації, аналізу та синтезу. **Наукова новизна** цієї статті полягає в тому, що на основі виявлених у церковній періодичній пресі Київської єпархії публікацій про навчання церковного співу у початкових народних школах показані проблеми шкільництва і намагання церковно-шкільної адміністрації їх вирішити. З усіх публікацій про церковний спів у Київській єпархії окремим сегментом виділено матеріали про навчання співу у найнижчій, але найпоширенішій ланці шкільництва – церковнопарафіяльних школах. Особливий акцент зроблено на аналіз публікацій методичного характеру, які найбільше свідчать про намагання вирішити ключову проблему – навчання учителів церковного співу. **Висновки.** Церковна періодична преса є досить інформативним джерелом для вивчення початкового шкільництва другої половини XIX – початку XX століття, її публікації сприяють поглибленню вивчення церковного співу та культурно-освітньої ролі Православної церкви. Зазначено, що періодичні видання в Київській єпархії містять низку публікацій про важливість навчання церковного співу, його програму для церковнопарафіяльних шкіл, проблеми підготовки учителів співу, посібники з навчання співу у початкових школах. Виявлення та систематизація публікацій у церковній періодиці Київської єпархії дали можливість показати, що такому навчанню церковно-шкільна адміністрація приділяла пильну увагу. У пресі зазначалося, що саме церковний спів має непереборний релігійно-моральний вплив на душі учнів, адже у формі наспівів діти найлегше запам'ятовують церковні істини та молитви. Саме церковний спів забезпечує чуттєво-емоційне сприйняття богослужіння.

Ключові слова: Київська єпархія, методика навчання співові, церковна преса, церковне шкільництво, церковний спів.

Постановка проблеми. Історія Православної церкви на українських землях упродовж останніх десятиліть є одним із актуальних та перспективних напрямів наукових досліджень. Цікавість до цієї теми зумовлюється двома чинниками, а саме: великим значенням Церкви в духовній сфері соціуму та тривалою заборонаю радянсько-атеїстичної влади стосовно висвітлення її ролі. Цікавість підсилюється і тим, що деякі кризові явища сучасного суспільства зумовлені зниженням духовності та проблемами у вихованні молодого покоління. Тому актуальним є звернення до історичного досвіду діяльності Церкви як суспільної інституції, яка впливала на формування світогляду та відіграла важливу роль в освітній сфері. Церковний спів був частиною богослужбової практики і одним із основних навчальних предметів парафіяльних шкіл. За оцінками сучасників, він мав «неотразимое религиозно-нравственное влияние на души учащихся, так как вообще посредством церковных песнопений всего легче запечатлеваются в детских восприимчивых сердцах религиозные истины и в частности молитва, при посредстве пения» [По вопросу об обучении..., 1868: 522]. Тому церковно-шкільна адміністрація приділяла пильну увагу співові.

Аналіз джерел та останніх досліджень. У історіографії культурно-освітньої діяльності Православної церкви є дослідження ролі і значення церковно-богослужбового співу, але ця тема не могла вважатися повністю вивченою, оскільки не всі історичні джерела ґрунтовно досліджені.

Одним із комплексів історичних джерел є церковна періодична преса. У другій половині XIX – на початку XX століття в Київській єпархії великими тиражами виходили «Церковно-

приходская школа» (1887–1906), «Западно-Русская начальная школа» (1906–1917), «Руководство для сельских пастырей» (1860–1917). На сторінках цих видань висвітлювалися різні аспекти діяльності православного духовенства, зокрема і питання церковного шкільництва. Окремі з публікацій чи тем потрапляли у поле дослідницької уваги науковців. Так, С. Бричок аналізувала журнал «Церковно-приходская школа» як історико-педагогічне джерело вивчення діяльності церковнопарафіяльних шкіл кінця XIX – початку XX століття [Бричок, 2013: 92–97], Т. В. Шелюк досліджувала питання естетичного виховання у школах духовного відомства за публікаціями журналу «Церковно-приходская школа» [Шелюк, 2015: 287–294]. Окремі матеріали з церковної періодичної преси використала Т. В. Кузнець у дослідженні про церковний спів у системі духовної освіти Київської єпархії XIX – початку XX століття [Кузнець, 2016: 47–51]. Близькою до нашої теми є стаття Т. В. Кузнець про церковний спів у системі початкової освіти Київської єпархії початку XX століття [Кузнець, 2016: 43–48], але у фокусі її дослідження знаходився феномен церковного співу та значення його вивчення.

Мета статті. Метою цієї наукової розвідки є аналіз публікацій у церковній пресі Київської єпархії другої половини XIX – початку XX століття про навчання церковного співу у початкових школах.

Виклад основного матеріалу. Важливе значення для популяризації церковного співу та оволодіння ним відігравала церковна преса, зокрема, так звані церковно-педагогічні видання. Одним з таких був щомісячний журнал «Церковно-приходская школа», який видавався при Київській Єпархіальній Училищній Раді з 1887 до 1906 року. З 1903 року це видання набуло статусу педагогічного журналу. А з 1906 року журнал змінив назву, зважаючи на нові завдання школи, яка «насаждая и распространяя знания, так необходимые для устройства внешнего человеческого благополучия, главным образом должна удовлетворять внешним потребностям и стараниям человеческого духа, укрепления в душе человеческой высшие и необходимые основы духовной жизни человека...» [Задачи журнала..., 1906: 1], і до 1917 року виходив як щомісячний педагогічний журнал «Западно-Русская начальная школа». Цілоком закономірно, що на шпальтах такого видання друкувалися методичні поради учителям щодо викладання усіх предметів шкільної програми, зокрема й церковного співу. Окрім того, публікувалися матеріали про кращий досвід навчання церковного співу та про заходи державно-церковної адміністрації щодо поліпшення постановки викладання цього шкільного предмета. Так, у «Церковно-приходской школе» за 1888 рік опубліковані статті «Учительские курсы церковного пения в Киеве в 1888 году» [Церковно-приходская школа. Ежемесячный журнал..., 1888: 22–31], «Уроки по обучению церковного пения в начальной школе» [Церковно-приходская школа. Ежемесячный журнал..., 1888: 17–23], у яких підкреслювалося значення церковного співу у духовному житті вірян, показувалися конкретні кроки державно-церковної адміністрації щодо поліпшення викладання його у церковнопарафіяльних школах.

У книзі 5-й журналу за 1891 рік опубліковано матеріал «Необыкновенный певческий хор в сельской церкви» [Церковно-приходская школа. Ежемесячный журнал..., 1891: 148–159], яким редакційна комісія пропагувала кращий досвід хорового виконавства. Продовженням практики висвітлення кращих традицій навчання церковного співу була опублікована в журналі стаття про школу церковного співу при Благовіщенському монастирі у м. Ніжині Чернігівської губернії [К-ий, 1895: 244–346]. Як про один з ефективних засобів поліпшення навчання церковного співу – курси для учителів церковного співу писала «Церковно-приходская школа» і у 1894 році [Корчинский, 1895: 14–26].

Поряд із загальними матеріалами про церковний спів, про кращий досвід організації хорових колективів «Церковно-приходская школа» пропонувала практичні поради навчання учнів церковного співу. У 1887 р. щомісячник друкував матеріал «Первые уроки по обучению церковному пению в начальной школе» [Церковно-приходская школа. Ежемесячный журнал..., 1887: 7–16]. Автор публікації наголошував на важливості церковного співу, на обов'язковості його навчання у початкових школах, адже спів «может действовать на религиозно-нравственное чувство детей, может посеять в них любовь к храму Божею и службам церковным, сделать их самих деятельными участниками в богослужении...» [Церковно-приходская школа. Ежемесячный журнал..., 1887: 8]. Також автор викладає конкретні поради щодо початку навчання співу у школі. Насамперед учитель повинен з'ясувати чи мають учні якісь «задатки, к которым можно было бы прикрепить то, что он имеет сообщить им» [Церковно-приходская школа. Ежемесячный журнал..., 1887: 8]. На перших уроках Закону Божого учитель повинен дізнатися: що діти знають про Бога і які знають молитви. Зазвичай з'ясовувалося, що учні мають деякі уявлення та навички, які необхідні для навчання співу. Оскільки матеріалом церковного співу служать тони (звуки) різної висоти і протяжності, то діти ще до школи знайомі з ними. Зокрема, у сім'ї – це звуки колискової пісні, а поза нею – спів під час церковних богослужінь, світські пісні у виконанні їх батьків та інших родичів. Тобто, прийшовши до школи, наймолодші учні мали уявлення про спів загалом.

Апелюючи до досвіду, автор публікації радив починати навчання співу не відразу після приходу дітей до школи, а через деякий час. Умотивовував він свою пораду тим, що такий спів «является естественным подспорьем Закону Божию (особенно изучению молитв), и, следовательно, требует предварительного усвоения текста, который впоследствии придется распевать звуками различной высоты и продолжительности» [Церковно-приходская школа. Ежемесячный журнал..., 1887: 9]. А також тим, що між хоровим читанням молитов і співом грань є не значною. І нарешті тим, що учні мають розуміти поняття про букви як знаки звуків, бо і ноти є знаками звуків. Тому спочатку учні мають вивчити алфавіт і почати читати, адже спів за нотами – це теж своєрідне читання. Автор переконаний у тому, що успішнішим навчання церковного співу буде за умови опанування учнями хорového читання. Тут важливою умовою було те, щоб забезпечити чітке, складороздільне, протяжне і співоче хорове читання.

Учителю церковного співу у початковій школі рекомендувалося відразу навчити дітей правильно тримати корпус при співові і правильно тримати рот. Автор журнальної публікації досить детально описав стан тіла під час співу, підкреслюючи важливість правильної пози і важливість оптимального розкривання рота під час співу. Вагомою настановою для учителя було і те, що він власним співом повинен показувати приклад. Проспівуючи різні звуки, учитель повинен виділити тих учнів, хто правильно повторював тон. Тих, хто мав з цим проблеми, рекомендувалось звести в одну групу і на перших порах запропонувати їм слухати, а потім учитися попаданню в тон. Досить детальними були рекомендації проспівування кожної ноти. На думку автора публікації, такі рекомендації мали сприяти поліпшенню навчання церковного співу у початковій школі.

Одним із виявів уваги церковної преси Київської єпархії до навчання церковного співу стала публікація 1891 р. у «Церковно-приходской школе» рукопису з творів Є.М. Крижанівського «Обучение церковному пению в народных школах» [Церковно-приходская школа, 1891: 327–337]. Євтимій Михайлович Крижанівський (1931–1888) – уродженець Київської губернії – був відомим богословом, у 1860 р. почав видавати «Руководство для сельских пастырей», викладав у Київській духовній академії, був членом Навчального комітету при Святійшому Синоді. Глибоко відданий православ'ю, він залишив чимало творів, окремі з яких були видані 1889 року.

Своє звернення до питання щодо навчання церковного співу Є. М. Крижанівський пояснив чітко: «Ныне пение не только в сельских церквях, но и в городских и в небогатых даже монастырях, по общему признанию, в упадке» [Церковно-приходская школа, 1891: 333]. Тому цілком умотивованим було викладення низки міркувань про церковний спів загалом і про вивчення його в школах. Найважливішим він вважав з'ясування питання «чому именно из всего круга церковного пения следует и можно обучать и как обучать, чтобы в результате получилось умение петь по церковному» [Церковно-приходская школа, 1891: 327]. Він стверджував, що недостатньо сказати про необхідність вивчення того чи іншого по Обіходу, а потрібно ще й показати чи відповідає такий круг предметів навчання завданню церковного співу в школі.

Богослов вважав, що «пение в церковном богослужении служит средством к оживлению, восполнению и объединению молитвенного чувства присутствующих в церкви. Оно не только согревает и растит молитвенное чувство, но и возвышает его до молитвы едиными устами и единым сердцем» [Церковно-приходская школа, 1891: 327]. У церковному співі представлені два елементи, які точно визначає це почуття і робить його спільним для усіх хто молився. Ці два елементи в церковному співі невіддільні. Є.М. Крижанівський наголошував, що Церква завжди турбувалася про точність вираження молитовного почуття за допомогою співу, а тому оберігала раз і назавжди прийняті мелодії, які найбільше відповідали тому чи іншому молитовному змісту і почуттю, оберігала їх «власного» виконання співців. Богослов цитував церковний Тіпикон, де йшлося про те, що «подобаает пети благочинно и согласно возсылати Владельце всех и Господу славу, яко единым усты от сердец своих...» [Церковно-приходская школа, 1891: 329]. Зважаючи на це, Є.М. Крижанівський визначив завдання і межу навчання церковного співу в школі. Це мало бути «живое участие в общественном богослужении, молитва едиными устами и сердцем» [Церковно-приходская школа, 1891: 329]. І хоча кожен за своїми голосовими даними може бути церковним хористом, але, наголошував він, кожен зобов'язаний «участвовать в общественной молитве, проникаться духом ея, растить и укреплять в себе молитвенное чувство по руководству Святой Церкви» [Церковно-приходская школа, 1891: 329]. Тому церковний спів, вважав богослов, повинен бути обов'язковим для усіх учнів, як був Закон Божий.

Отже, навчання церковного співу в початковій школі, на думку Є.М. Крижанівського, повинно забезпечувати для усіх учнів прагнення до безпосередньої участі в загальній молитві. Для недільних слухом і голосом – участь у хорі церковних півчих. А відтак, шкільний курс навчання співу повинен був мати два рівні: 1) навчання простого і найбільш важливого в церковному співі – мелодії, які являли собою доступне для всіх керівництво молитовним почуттям; 2) навчання мелодії більш складне і важче.

Перший рівень повинен бути обов'язковим для усіх учнів, а другий – не обов'язковий або додатковий. І саме перший рівень повинен стати головною турботою народної школи, оскільки від його постановки залежав другий. З огляду на такі міркування, Є.М. Крижанівський резюмував: «Находясь в теснейшем единении с Законом Божиим и церковно-славянским языком, церковное пение должно выполнить свою долю религиозного воспитания, то есть возбудить и прояснить в душе воспитанника необходимость и способ исполнения церковно-общественной молитвы, дабы, по выходе из школы, он мог, насколько свойственно юному возрасту, сознательно участвовать в ней, возрастать и укрепляться в ней» [Церковно-приходская школа, 1891: 330].

Далі автор розповідає про набір церковних мелодій, необхідних для вивчення в школі. Він зазначає, що вони – у церковно-богослужбових півчих книгах: Обіход, Ірмологій, Октоїх, Празники. Ці мелодії були основою кількох церковних розспівів і можуть слугувати джерелом для високої художньої творчості. Так, повний курс церковних мелодій або церковного співу за наявними церковно-богослужбовими півчими книгами доступний тільки для талановитих церковних півчих. Він зібраний у виданому Святійшим Синодом «Обиходе нотного церковного пения» і в «Сокращенном Обиходе». Але це не посібники для навчання співу, вони призначені для самостійних кліросних півчих, адже «зібрані к ним піснеспіви непосильні для учнів».

Цікавими були і міркування відомого богослова щодо традиційних можливостей школи та новітніх впливів на спів. Він писав, що «гласы» складають головне керівництво у церковному співі, тому будь-який відступ від закону вісьмиголосся є порушенням церковного уставу. Тобто «гласы» «представляют тот минимум, которого должно требовать для ознакомления с церковным пением» [Церковно-приходская школа, 1891: 331]. Ця вимога більше адресувалася учасникам церковного хору і менше тим, хто молився в церкві, хоч мала стосуватися і одних, і других. Чи було підсильним таке завдання для сільської школи? Відповідь на це питання Є.М. Крижанівський дає таку, що здавна народна школа не мала й тіні сумніву щодо цього і ставила своїм завданням підготувати учнів до співу на кліросі, з чим успішно справлялася. Свідченням тому слугує точне збереження прадавніх церковних наспівів (великого та малого знаменного, грецького, болгарського, київського). А те, що чимало сільських церков славились своїми півчими, які навчалися співу у народних школах, почало занепадати.

На думку Є.М. Крижанівського причиною було те, що «преобразовательница нашей школы – наша новейшая педагогика, в торопливом стремлении улучшения, занялась только пересадкою иностранных образцов обучения. Все в школьном курсе поддавалось – хотя наружно – этой пересадке. Одно церковное пение встретило к тому неодолимые препятствия, но своему глубокому различию на западе и у нас» [Церковно-приходская школа, 1891: 333]. Адже у католицькій церкві молитви виконуються тільки священником і кліросом (органом), у лютеранській церковного богослужіння майже не існує, і тільки у православній віряни безпосередньо беруть участь у богослужінні разом із священником, оскільки одні і ті ж молитви та піснеспіви виконуються і кліром, і вірянами. Але, на перевеликий жаль, не дивлячись на такі суттєві відмінності у богослужбовій практиці, спроби пересадки західного здійснювалось наполегливо.

У 1909 р. у «Западно-Русской начальной школе» опубліковано замітку І. Давидовича «Начальный курс обучения детей нотному пению» [И. Давичович, 1909: 77–80]. Це був узагальнений досвід дописувача, який упродовж кількох років викладав церковний спів у сільському училищі з двома молодшими відділеннями учнів від 7–8 до 9–10 років, по два уроки на тиждень у кожному відділенні. У примітці до заголовку публікації її автор зазначив, що він навмисне не вказав назву сільської школи, бо представлений ним початковий курс навчання дітей нотному співу може використовуватися в будь-якому початковому навчальному закладі.

І. Давидович зазначає, що теоретичною основою підготовленого ним, на основі власного учительського досвіду, початкового курсу навчання дітей нотному співу слугували думки відомого педагога-письменника С.І. Миропольського, викладені у кількох статтях та книзі «О музыкальном образовании народа в России и Западной Европе». Завдячуючи поглядам С. І. Миропольського, І. Давидович узагальнив власний досвід, вихідними положеннями якого стали такі: 1) оскільки основою знання нот і опанування співу є тверде засвоєння основної діатомічної гама, послідовності і взаємовідношення її звуків, то предметом теоретичного навчання на початку курсу була ця гама, чи точніше перша октава в скрипичному ключі, загальному для нерозділених ще на дискантові та альтові дитячих голосів; 2) предметом практичного вивчення обрані церковні піснеспіви літургії І. Златоустого (у наспівах «Церковного Обіходу» та придворному). Зумовлений такий вибір тим, що з дошкільного віку діти чули ці піснеспіви у церкві, їх текст і мотив є доступними для дітей 7–8 років, а музично-виховне значення для народу є незаперечним; 3) відносно методу навчання, то прийняте таке правило: слідувати тим самим положенням дидактики, за якими велось у школі навчання мови, лічби,

письма, а точніше – розміщувати навчальний матеріал (теоретичний і практичний) у суворій послідовності з елементами евристичного пошуку.

Складений на таких основах «Початковий курс навчання дітей нотному співові» учитель представив умовними чотирма концентричними колами, які поступово збільшуються. У першому з них вивчалися перші чотири звуки до-мажорної гами, у другому – уся гама (чи октава). Ці два круги слугували підготовкою третього, у якому вивчалася октава на кожному стані і яким завершувався перший навчальний рік. У четвертому крузі, тобто на початку другого року навчання, теоретично ознайомлені з висотою звуків школярі управляються у співі в межах півтори октави, дізнаються про восьмі долі такту, значення крапок тощо. Цим завершуються теоретичні відомості елементарного курсу, а друге півріччя другого року навчання присвячене практиці: розучування і спів за нотами на один і два голоси усієї літургії І. Златоустого. Така послідовність навчання церковного співу учителем називалася оптимальною і легкою для засвоєння. До того ж він рекомендував учителям мати під рукою нотні видання, які допоможуть навчати учнів.

У 1883 році на шпальтах щотижневика «Руководство для сельских пастырей» опубліковано розлогий матеріал авторства П. К-ія «Обучение пению в народной школе (Метод и руководства для элементарного обучения пению в народной школе; духовно-музыкальные произведения необходимые при обучении учеников сельской школы церковному хоровому пению)» [К-ий, 1883: 209–225]. Хоч більше уваги автор приділив праці члена Російського музичного товариства Н. Потулову у царині гармонізації давніх церковних наспівів, все ж, як і свідчить назва публікації, у ній порушені питання стосовно навчання церковного співу у початкових класах.

Насамперед автор публікації намагався спростувати поширене твердження про неможливість опанування сільськими дітьми церковного співу. На його думку, це стосується вищих ступенів мистецтва, а елементарне навчання співу є цілком доступним для сільських дітей. Для підтвердження він цитує Одоєвського, який зазначав, що усяка музика – низка з'єднань семи основних величин та їх похідних, точно так само, як усякий малюнок, усяка будівля є з'єднання прямої і кривої ліній, як усякий живопис є поєднанням семи основних кольорів, як математика є комбінацією 10-ти основних чисел. Так, для елементарного навчання співу не потрібно особливих задатків та надзвичайних голосових даних. «Кто может говорить, тот может и петь», – резюмував автор публікації [К-ий, 1883: 210]. А на питання про причину живучості твердження про складність опанування мистецтвом співу він відповідав, що причин цьому дві: «недостаточность метода обучения пению и трудность усвоения нотации» [К-ий, 1883: 210].

Щодо методів елементарного навчання співу, то автор назвав їх два: синтетичний та аналітичний. За синтетичним учні спочатку завчають окремі музичні звуки – гами, а потім переходять до складніших музичних вправ, а ще згодом вивчають музичні п'єси. Саме на такому методі побудовані усі посібники з навчання співу. Між тим він відразу утворює труднощі, які часто побороти початківцям не під силу. Ноти з їх назвами при такому методі невідомо звідки беруться, а вправи з їх вивчення не викликають у дітей цікавості.

Противагою синтетичному, на думку автора публікації, був метод аналітичний, за яким навчання церковного співу починалося не з елементів, а з цілого, тобто з найпростіших п'єсок. Такі п'єски учні засвоювали з голосу, як і в мовленні діти спочатку в пісні не розпізнають окремі елементи, а сприймають усе загалом. Під керівництвом учителя ціле потім розкладається на окремі елементи – звуки, які розрізняються за силою, висотою та протяжністю. Тобто навчання співу дуже подібне до навчання грамоти. А тому його доцільно починати з підготовчих вправ, мета яких зводиться до: 1) виявлення голосових здібностей дітей та їх підготовка до співу; 2) підготовчого розвитку слуху, такту, інтонації, голосу, до формування уміння розпізнавати високі та низькі тони; 3) заготовлення матеріалу для подальшого навчання.

Автор публікації зазначав, що одним із прийомів елементарного навчання співу може бути пропозиція учителя учням заспівати якусь пісеньку. А для аналізу – підібрати таку пісню чи молитву, у яких поступове підвищення звуків було б чітко вираженим. І тільки коли пісня чи молитва засвоєні учнями, учитель пропонує записати її на дошці (голос можна записати на дошці за допомогою цифр).

Висновки. На основі виявлених у церковній періодичній пресі Київської єпархії другої половини ХІХ – початку ХХ століття публікацій про навчання церковно-богослужбового співу у початкових школах можна стверджувати, що цей навчальний предмет перебував під пильною увагою державно-церковної адміністрації. У статтях показано, що це важливий предмет навчальної програми для учнів найпоширенішого типу шкіл – церковнопарафіяльних.

На шпальтах єпархіальних періодичних видань друкувалися матеріали про навчання церковного співу, про кращий досвід організації його вивчення в церковнопарафіяльних школах, про місце співу у богослужбовій практиці тощо. Але з-поміж інших опублікованих матеріалів

.....
відзначаються своєю деталізацією методичні поради для навчання церковного співу у початкових школах. Їх автори критично оцінювали різні методичні прийоми, рекомендували своє бачення форм і методів навчання, окреслювали коло вимог до учителів, викладали аналіз навчальної літератури і пропонували учителям найдосконаліші, на їх думку, посібники. Оскільки єпархіальна церковна преса виходила великими тиражами, то опубліковані в ній матеріали були суттєвою допомогою учителям церковнопарафіяльних шкіл.

Основні результати дослідження полягають в тому, що посилена оцінка церковного співу як важливого елементу богослужбової практики Православної церкви, а також показати проблеми у навчанні співу у початкових школах. Також проаналізовані публікації з методики навчання співу. З'ясовано, що періодична преса в Київській єпархії XIX – початку XX століття об'єктивно висвітлювала стан справ щодо вивчення співу у школах. У церковній періодиці висвітлювався позитивний досвід навчання церковного співу у народних школах, які з 1884 року одержали офіційну назву – церковнопарафіяльні. Підкреслювалося, що з часу затвердження Положення про початкові народні училища 1864 року навчання церковного співу стало одним із основних навчальних предметів програми початкових шкіл. Та з викладанням його було чимало проблем, основна з яких – низький рівень підготовки самих учителів співу. Тому єпархіальні церковні журнали пропонували детальні методичні поради для учителів. Оскільки в Київській єпархії другої половини XIX – початку XX століття церковна періодика видавалася великими тиражами, то журнальні публікації були своєрідними посібниками для учителів початкових шкіл.

Аналіз публікацій єпархіальних періодичних видань дав можливість зробити висновок, що наявні проблеми у навчанні церковного співу у школах жваво обговорювалися, а це полегшувало шляхи їх вирішення. Питання про рівень підготовки самих учителів церковного співу та якість навчальних посібників з цього предмету критично висвітлювалися у церковній пресі. Практичне значення цієї наукової розвідки полягає в тому, що вона сприятиме розширенню джерелознавчого ресурсу з дослідження церковного шкільництва та ролі Церкви в історії та культурі України.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Бричок, С. (2013). Журнал «Церковно-приходская школа» як історико-педагогічне джерело вивчення діяльності церковнопарафіяльних шкіл (кінець XIX – початок XX століття). *Педагогічний дискурс*. 15, 92–97.

Шелюк, Г. (2015). Естетичне виховання у школах духовного відомства (за публікаціями журналу «Церковно-приходская школа»). *Інноватика у вихованні. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*. 2, 287–294.

Кузнець, Т. (2016). Церковний спів в системі духовної освіти Київської єпархії XIX – початку XX століття. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 24, 47–51.

Кузнець, Т. (2016). Церковний спів в системі початкової освіти Київської єпархії початку XX століття. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. 2, 43–48.

Задачи журнала «Западно-Русская начальная школа». *Западно-Русская начальная школа*. 1906. 1. С. 1.

Церковно-приходская школа. *Ежемесячный журнал, издаваемый при Киевском Епархиальном Училищном Совете*. Киев. В Типографии Киево-Печерской Лавры. 1888. Кн. 4. С. 22–31.

К-ого (1895). Школа церковного пения и устава при Благовещенском монастыре в г. Нежине Черниговской г. *Ежемесячный журнал, издаваемый при Киевском Епархиальном Училищном Совете*. Киев. В Типографии Киево-Печерской Лавры. 1888. Кн. 12. С. 244–346.

Корчинский, Х. (1895). Курсы церковного пения и ручного труда в 1894 г. в Киеве для учителей и учительниц церковно-приходских школ и школ грамоты. *Церковно-приходская школа*. 7. 14–26.

Корчинский, Х. (1887). Курсы церковного пения и ручного труда в 1894 г. в Киеве для учителей и учительниц церковно-приходских школ и школ грамоты. *Церковно-приходская школа*. 4. 7–16.

Корчинский, Х. (1891). Курсы церковного пения и ручного труда в 1894 г. в Киеве для учителей и учительниц церковно-приходских школ и школ грамоты. *Церковно-приходская школа*. 1. 327–337.

Методические заметки к программе по церковному пению для одноклассных церковно-приходских школ. *Церковно-приходская школа*. 1891. Т.1. Кн.2. С. 67–86.

Методические заметки к программе по церковному пению для одноклассных церковно-приходских школ. *Церковно-приходская школа*. 1891. Т.1. Кн.3. С. 148–171.

Методические заметки к программе по церковному пению для одноклассных церковно-приходских школ. *Церковно-приходская школа*. 1891. Т.1. Кн.4. С. 202 – 220.

Начальный курс обучения детей нотному пению. *Западно-Русская начальная школа*. 1909. 5-6. С. 77–80.

По вопросу об обучению пению в сельских школах и руководственных пособиях по этому предмету. *Руководство для сельских пастырей*. 1868. 49. С. 522–535.

По вопросу об обучению пению в сельских школах и руководственных пособиях по этому предмету. *Руководство для сельских пастырей*. 1868. 51. С. 608–619.

К-ий, П. (1883). Обучение пению в народной школе (Метод и руководства для элементарного обучения пению в народной школе; духовно-музыкальные произведения необходимые при обучении учеников сельской школы церковному хоровому пению. *Руководство для сельских пастырей*, 26, 209–225.

Зинаида Священко

Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Церковная пресса Киевской епархии об обучении церковному пению во второй половине XIX – начале XX века

Аннотация. *Цель* – анализ публикаций об обучении церковному пению в церковной прессе второй половины XIX – начала XX века («Церковно-приходская школа» (с 1906 года «Западно-Украинская начальная школа»), «Киевские епархиальные ведомости», «Руководство для сельских пастырей»). **Методология исследования** – источниковедческий анализ, методы классификации и критики источников, их идентификации, анализа и синтеза. **Научная новизна** данной статьи заключается в том, что на основе выявленных в церковной периодической печати Киевской епархии публикаций об обучении церковному пению в начальных народных школах показаны проблемы школ и попытки церковно-школьной администрации их решить. Из всех публикаций о церковном пении в Киевской епархии отдельным сегментом выделено материалы об обучении пению в самом низшем, но самом распространенном звене школы – церковно-приходских школах. Особый акцент сделан на анализе публикаций методического характера, которые наиболее свидетельствуют о попытке решить ключевую проблему – обучение учителей церковному пению. **Выводы.** Церковная периодическая печать является достаточно информативным источником для изучения начальной школы второй половины XIX – начала XX века, ее публикации способствуют углублению изучения церковного пения и вообще – культурно-образовательной роли Православной церкви. Отмечено, что периодические издания в Киевской епархии содержат ряд публикаций о важности обучения церковному пению, о программе церковного пения для церковно-приходских школ, о проблемах подготовки учителей пения, о пособиях по обучению пения в начальных школах. Выявление и систематизация публикаций в церковной периодике Киевской епархии дали возможность показать, что обучению церковного пения церковно-школьная администрация уделяла пристальное внимание. В прессе отмечалось, что именно церковное пение имеет значительное религиозно-моральное воздействие на души учеников, так как в форме церковных напевов дети легче запоминают церковные истины и молитвы. Именно церковное пение обеспечивает чувственно-эмоциональное восприятие богослужения.

Ключевые слова: Киевская епархия, методика обучения пению, церковная пресса, церковное учительство, церковное пение.

Zinaida V. Svyaschenko

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
Dr. (History), Professor (Ukraine)

**Church press of the Kyiv eparchy on teaching church singing
in the second half of the 19th - early 20th century**

Abstract. The aim of the article is to analyze publications on teaching church singing in the church press in the second half of the 19th - early 20th centuries ("Parochial School" (since 1906, "West Ukrainian Primary School"), "Kyiv Diocesan Journal", "Guidelines for Rural Priests"). **The research methodology** includes different methods of classification, criticism of sources, identification, analysis, and synthesis. **The scientific novelty** of the article lies on the basis of the revealed church publications of the Kyiv eparchy on teaching church singing in elementary public schools. Various problems of schools and the attempts of the church-school administration to solve them are shown in the publications. Among all the publications about church singing in the Kyiv eparchy, a separate segment is dedicated to materials about teaching singing in the lowest, but the most widespread link of the school - church schools. The particular emphasis is placed on the analysis of methodological publications, most evidence of an attempt to solve a key problem - the training of church singing teachers. **Conclusions.** Church publications are the sufficiently informative source for the study of primary school education in the second half of the 19th - early 20th centuries. These publications contribute to the deepening study of church singing in general, in the cultural and educational role of the Orthodox Church. It is noted that periodicals in the Kyiv eparchy contain a number of publications about the importance of teaching church singing, about the program of church singing for parochial schools, about the problems of training singing teachers, about teaching aids to sing in elementary schools. The identification and systematization of publications in the church periodicals of the Kyiv eparchy made it possible to show that the church and school administration paid close attention to teaching church singing. The press noted that the church singing has an irreparable religious and moral impact on the pupils' souls, since in general, in the form of church chants, children are more easily remember church truths and prayers. The church singing provides a sensual and emotional perception of worship.

Key words: Kyiv eparchy, method of teaching singing, church press, church teaching, church singing.

References:

- Brychok, S.** (2013). Zhurnal «Tserkovno-prykhodskaia shkola» yak istoryko-pedahohichne dzherelo vyvchennia diialnosti tserkovnoparafiialnykh shkil (kinets KhKh – pochatok KhKh stolittia) [Journal «Church-parish school» as a historical and pedagogical source for studying the activities of church-parish schools (late nineteenth – early twentieth century)]. *Pedahohichni dyskurs. – Pedagogical discourse*, 15, 92–97. [in Ukrainian].
- Sheliuk, H.** (2015). Estetychne vykhovannia u shkolakh dukhovnoho vidomstva (za publikatsiiamy zhurnalu «Tserkovno-prykhodskaia shkola») [Aesthetic education in schools of the clerical department (according to the publications of the magazine «Church-parish school»)]. *Innovatyka u vykhovanni. Zbirnyk naukovykh prats Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu – Innovation in education - Collection of scientific works of Rivne State University for the Humanities*, 2, 287–294. [in Ukrainian].
- Kuznets, T.** (2016). Tserkovnyi spiv v systemi dukhovnoi osvity Kyivskoi yeparkhii KhKh – pochatku KhKh stolittia [Church singing in the system of spiritual education of the Kyiv eparchy of the XIX – beginning of the XX century]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriiia. – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyyi State Pedagogical University. Series: History. Issue.*, 24, 47–51. [in Ukrainian].
- Kuznets, T.** (2016). Tserkovnyi spiv v systemi pochatkovoї osvity Kyivskoi yeparkhii pochatku KhKh stolittia [Church singing in the system of primary education of the Kyiv diocese of the early twentieth century]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Istorychni nauky. – Scientific Bulletin of Mykolayiv National University named after VO Sukhomlynsky. Historical sciences*, 2, 43–48. [in Ukrainian].
- Zadachi zhurnala «Zapadno-Russkaya nachalnaya shkola» [Objectives of the journal «West Russian Primary School»]. *Zapadno-Russkaya nachalnaya shkola. – West Russian primary school, 1906. 1. S. 1.* [in Russian].
- Tserkovno-prikhodskaya shkola [Parish school]. *Yezhemesyachnyy zhurnal, izdavaemyy pri Kievskom Yeparkhialnom Uchilishchnom Sovete. – Monthly magazine published by the Kiev Diocesan School Council, Kiev. V Tipografii Kievo-Pecherskoy Lavry. 1888. Kn. 4. S. 22–31.* [in Russian].

K-ogo (1895). Shkola tserkovnogo peniya i ustava pri Blagoveshchenskom monastyre v g. Nezhine Chernigovskoy g. [School of church singing and charter at the Annunciation Monastery in the city of Nizhyn, Chernigov]. *Yezhemesyachnyy zhurnal, izdavaemyy pri Kievskom Yeparkhialnom Uchilishchnom Sovete. – Monthly magazine published by the Kiev Diocesan School Council, Kiev. V Tipografii Kievo-Pecherskoy Lavry. 1888. Kn. 12. S. 244–346.* [in Russian].

Korchinskiy, Kh. (1895). Kursy tserkovnogo peniya i ruchnogo truda v 1894 g. v Kieve dlya uchiteley i uchitelnits tserkovno-prihodskikh shkol i shkol gramoty [Church singing and manual labor courses in 1894 in Kiev for teachers and female teachers of parish and literacy schools]. *Tserkovno-prihodskaya shkola. – Parish school, 7. 14–26.* [in Russian].

Korchinskiy, Kh. (1887). Kursy tserkovnogo peniya i ruchnogo truda v 1894 g. v Kieve dlya uchiteley i uchitelnits tserkovno-prihodskikh shkol i shkol gramoty [Church singing and manual labor courses in 1894 in Kiev for teachers and female teachers of parish and literacy schools]. *Tserkovno-prihodskaya shkola. – Parish school, 4. 7–16.* [in Russian].

Korchinskiy, Kh. (1891). Kursy tserkovnogo peniya i ruchnogo truda v 1894 g. v Kieve dlya uchiteley i uchitelnits tserkovno-prihodskikh shkol i shkol gramoty [Church singing and manual labor courses in 1894 in Kiev for teachers and female teachers of parish and literacy schools]. *Tserkovno-prihodskaya shkola. – Parish school, 1. 327–337.* [in Russian].

Metodicheskie zametki k programme po tserkovnomu peniyu dlya odnoklassnykh tserkovno-prihodskikh shkol [Methodological Notes for the Church Singing Program for One-Class Parish Schools]. *Tserkovno-prihodskaya shkola. – Parish school, 1891. T.1. Kn.2. S. 67–86.* [in Russian].

Metodicheskie zametki k programme po tserkovnomu peniyu dlya odnoklassnykh tserkovno-prihodskikh shkol [Methodological Notes for the Church Singing Program for One-Class Parish Schools]. *Tserkovno-prihodskaya shkola. – Parish school, 1891. T.1. Kn.3. S. 148–171.* [in Russian].

Metodicheskie zametki k programme po tserkovnomu peniyu dlya odnoklassnykh tserkovno-prihodskikh shkol [Methodological Notes for the Church Singing Program for One-Class Parish Schools]. *Tserkovno-prihodskaya shkola. – Parish school, 1891. T.1. Kn.4. S. 202–220.* [in Russian].

Nachalnyy kurs obucheniya detey notnomu peniyu [Elementary course for teaching children music singing]. *Zapadno-Russkaya nachalnaya shkola. – West Russian primary school, 1909. 5-6. S. 77–80.* [in Russian].

Po voprosu ob obucheniyu peniyu v selskikh shkolakh i rukovodstvennykh posobiyyakh po etomu predmetu [On the issue of teaching singing in rural schools and guides on this subject]. *Rukovodstvo dlya selskikh pastyrey. – A Guide for Rural Shepherds, 1868. 49. S. 522–535.* [in Russian].

Po voprosu ob obucheniyu peniyu v selskikh shkolakh i rukovodstvennykh posobiyyakh po etomu predmetu [On the issue of teaching singing in rural schools and guides on this subject]. *Rukovodstvo dlya selskikh pastyrey. – A Guide for Rural Shepherds, 1868. 51. S. 608–619.* [in Russian].

K-iy, P. (1883). Obuchenie peniyu v narodnoy shkole (Metod i rukovodstva dlya elementarnogo obucheniya peniyu v narodnoy shkole; dukhovno-muzykalnye proizvedeniya neobkhodimye pri obuchenii uchениkov selskoy shkoly tserkovnomu khorovomu peniyu [Singing teaching in a folk school (Method and guidelines for elementary teaching singing in a folk school; spiritual and musical works necessary for teaching church choral singing to students of a rural school)]. *Rukovodstvo dlya selskikh pastyrey. – A Guide for Rural Shepherds, 2., 209–225.* [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 23.07.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 29.08.2020 р.